

کتابخانه کاشانی

مجله علمی-ترویجی کاشان‌شناسی، مجله تخصصی مرکز پژوهشی کاشان‌شناسی دانشگاه کاشان
نوره جدید، شماره چهاردهم (پیاپی بیستوه)، بهار و تابستان ۱۳۹۷

■ فهرستان نوشتن‌آباد محوطه‌ای از دوره نوسنگی در دشت کاشان

حسن لائمان نژاد، جواد حسین‌زاده ساداتی، جیده تارین

■ بررسی تطبیقی نقش و مدارج هفتگانه کمال آن از دیدگاه افضل‌الدین کاشانی و

شهاب‌الدین سیه‌روردی؛ مآخذ: کتابخانه سحر کاشانی، فریده چمشیلی

■ سهم و جایگاه کاشان در حوزه نسخه‌های خطی اسلامی ایران و عراق؛ علی ساقی‌زاده وایغان

■ فائس اسد کوبدین کاشانی، عارفه پرنسور و بی‌نوروا محمد شهیدی نوشتن‌آبادی

■ بررسی مفا‌پسمه‌ای خطوط کوفی مقبره شیخ عبدالصمد نظری و دانشگاه فرامشاه یزد، احمد انزلی

■ کاشان پر خوف و رجای مولوی / محمدرضا مهدیزاده

صاحب امتیاز: دانشگاه کاشان
مدیر مسئول: دکتر محمد مشهدی نوش آبادی
سرمدیر: دکتر محسن قاسم‌پور

ویراستار فارسی: دکتر محمد مشهدی نوش آبادی، معصومه عدالت‌پور
مترجم و ویراستار انگلیسی: علی ثابتی‌پور

هدیئت تحریریه:

دکتر عباس اقبالی، دانشیار دانشگاه کاشان
دکتر حسین ایمانیان، استادیار دانشگاه کاشان
دکتر احمد یادگوبه هزاوه، دانشیار دانشگاه تهران
دکتر علی بیات، دانشیار دانشگاه تهران
دکتر ناصر تکمیل همایون، استاد بازنشسته پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
دکتر حمیدرضا جیحانی، استادیار دانشگاه کاشان
دکتر امیرحسین چیت‌سازیان، دانشیار دانشگاه کاشان
دکتر حسین حیدری، دانشیار دانشگاه کاشان
دکتر داریوش رحمانیان، دانشیار دانشگاه تهران
دکتر رضا شجری، دانشیار دانشگاه کاشان
دکتر حسن فاضلی نشلی، استاد دانشگاه تهران
دکتر محسن قاسم‌پور، دانشیار دانشگاه کاشان
دکتر محمدعلی کاظم‌بیگی، دانشیار دانشگاه تهران
دکتر محمد مشهدی نوش آبادی، استادیار دانشگاه کاشان
دکتر محسن معصومی، دانشیار دانشگاه تهران
دکتر سید جمال موسوی، دانشیار دانشگاه تهران
دکتر ابراهیم موسی‌پور، استادیار بنیاد دایره‌المعارف اسلامی

نشانی مجله: کاشان، بلوار قطب روانی، دانشگاه کاشان، دانشکده ادبیات و زبان‌های خارجی، مرکز پژوهشی کاشان‌شناسی
تلفن: ۰۳۱-۵۵۹۱۲۷۹
دورنگار: ۰۳۱-۵۵۹۱۲۷۹۳
کد پستی: ۵۱۱۶۷ - ۸۷۳۱۱۷
پست الکترونیکی: sh_kashan@kashanu.ac.ir
نشانی الکترونیکی در بانک اطلاعاتی نشریات کشور: www.Magiran.com
مقالات این نشریه در پایگاه sh-kashan.kashanu.ac.ir نمایه می‌شود.

- ۵ قبرستان نوش‌آباد محوطه‌ای از دوره نوستگی در دشت کاشان
حسن فاضلی تشلی، جواد حسین‌زاده ساداتی، حجت‌داری
- ۲۷ بررسی تطبیقی نفس و مدارج هفتگانه کمال آن از دیدگاه افضل‌الدین کاشانی و
شهاب‌الدین سهروردی / طاهره کمال‌زاده، سحر کاوندی، فریده جمشیدی
- ۴۵ سهم و جایگاه کاشان در حوزه نسخه‌های خطی اسلامی ایران و عراق / علی صادق‌زاده و ابقل
فاضل اسد کویایی کاشانی عارف پرشور و بی‌پروا / محمد مشهدی نوش‌آبادی
- ۸۹ بررسی مقایسه‌ای خطوط کوفی عقبره شیخ عبدالصمد نعلتزی و قدمگاه فرانشاه یزد / احمد لثرفی
کاشان پر خوف و رجای عولوی / محمدرضا مهدیزاده
- ۱۰۵

کاشان‌شناسی، دوره جدید، شماره ۱۲ (پیاپی ۲۰)، بهار و تابستان ۱۳۹۷، ص ۴۵-۶۲

سهم و جایگاه کاشان در حوزه نسخه‌های خطی اسلامی ایران و عراق

تاریخ پذیرش: ۹۷/۶/۱۵

تاریخ دریافت: ۹۷/۴/۲۲

علی صادق‌زاده وایقان*

چکیده

نسخه‌های خطی که به‌عنوان میراث فرهنگی، علمی و هنری ملت‌ها محسوب می‌گردند، از سه بُعد فرهنگی علمی و هنری حائز اهمیت هستند و از نشانه‌های قدرت فرهنگی و رشد علمی هر مملکت و منطقه‌ای به حساب می‌آیند. در ایران نیز بیشتر نسخه‌های خطی در تعداد اندکی از شهرهای با سابقه تمدنی، علمی و فرهنگی غنی قرار دارند که کاشان نیز یکی از آنهاست؛ از این رو در این پژوهش، سهم و جایگاه شهر کاشان در حوزه نسخه‌های خطی اسلامی ایران و عراق، با استفاده از روش کتابخانه‌ای و توصیفی، بررسی شده است.

شهر کاشان از نظر فراوانی نسخه‌های خطی، در رتبه هشتم، و از نظر تعداد مجموعه‌ها با ۱۷ کتابخانه، در رتبه نهم قرار دارد. بیشترین آثار در قرن یازدهم هجری قمری (دوره صفویه) تألیف شده و اغلب پدیدآورندگان شیعی مذهب، و شاعران و فقیهان بیشتر از سایر طبقه دانشمندان، در این شهر به تألیف و تدوین مشغول بوده‌اند، همچنین رتبه چهاردهم مکان تألیف در ایران و رتبه بیست‌وسوم در عراق و از نظر مکان استنساخ نسخه‌های خطی، رتبه دوازدهم در ایران و بیست‌ونهم در عراق را دارد.

شهر کاشان هم‌تراز با شهرهای حکومتی و پایتخت‌های ایران یکی از کانون‌های مهم تمدنی، فرهنگی و علمی کشور است که در دوره صفویه، به اوج شکوفایی رسیده و لقب دارالمؤمنین که پادشاهان صفویه به این

سهم و جایگاه کاشان در
حوزه نسخه‌های خطی
اسلامی ایران و عراق

* کارشناس پژوهش سازمان اسناد و کتابخانه ملی جمهوری اسلامی ایران / Sadeghzadeh3832@yahoo.com

- .
- .
- .
- .
- .
- .
- .

شهر داده‌اند، منطقی، علمی و بسیار بجا بوده است. این دیار سهم قابل توجهی در توسعه و گسترش زبان و ادب فارسی ایران و علوم اسلامی داشته و به‌عنوان یکی از کانون‌های استنساخ نسخه‌های خطی موجود در ایران عراق و پشتوانه‌ای برای تعاملات و گفت‌وگوهای بین‌المللی است.

کلیدواژه‌ها: نسخه‌های خطی، کاشان، فرهنگ و تمدن، ایران، عراق.

مقدمه

ایرانیان و سایر مسلمانان، از قرن دوم قمری، در تولید و گسترش علم نقش چشمگیری داشته‌اند. تولید کاغذ در سمرقند و بخارا و گسترش آن در سرزمین‌های دیگر، ظهور دانشمندان بزرگ در سرزمین‌های دیگر، ظهور دانشمندان بزرگ در سرزمین‌های اسلامی، تولید آثار علمی متعدد به زبان فارسی و عربی، به‌خصوص از قرن چهارم به‌بعد، و ظهور خوشنویسی و خلق تزیینات و آرایه‌های مخصوص کتاب مقدس قرآن و دیوان‌های شعرای بزرگ در میان ایرانیان و مسلمانان، از قرون چهارم و پنجم، گواهی بر این مدعاست و می‌توان گفت ایرانیان در نسخه‌پردازی و کتاب‌آرایی نسخه‌های خطی فارسی و عربی، جایگاه ویژه‌ای در میان مسلمانان داشته‌اند (عظیمی، ۱۳۹۶: ۲۸)؛ به همین دلیل، دانشمندان ایرانی و اسلامی در توسعه، تحول و تکمیل علوم مختلف، اعم از ریاضی و طبیعیات، نجوم و هیئت، طب و شیمی، ادبیات عرب و فارسی و علوم اسلامی تأثیرگذار بوده‌ند (نک: همان: ۲۱). لذا نسخه‌های خطی، میراث فرهنگی، علمی و هنری هر ملتی است و هویت فرهنگی هر ملتی در لابه‌لای برگ‌های آن نهفته و نمادهای بسیار مهم غنای فرهنگی است؛ همچنین بیانگر صرف عمر و تلاش مردم یک کشور در گردآوری و پاسداشت دستاوردهای فکر و مفاهیم ارزشی دانشمندان، علما و نوابغ آن سرزمین نیز محسوب می‌شود (صادق‌زاده و ایقان، ۱۳۸۴: ۷۴) که از سه بُعد برای تمامی کشورها اهمیت دارد: ۱. بُعد فرهنگی؛ که در نسخه‌های خطی نمود داشته و مشتاقان فراوان دارد (حسینی اشکوری، ۱۳۸۳)، ۲. بُعد علمی، ۳. بُعد هنری. نسخه‌های خطی ضمن اینکه سهم افتخارهای فرهنگی، علمی و هنری ملل و اقوام را از دستبرد بیگانگان و اختلاس دیگران مصون نگه می‌دارد (اصفیایی، ۱۳۸۰: ۱۴)، فراوانی‌شان نیز از نشانه‌های قدرت فرهنگی و رشد علمی هر مملکت و منطقه‌ای به حساب می‌آید (پشت‌دار و حاجی‌وند، ۱۳۸۹: ۹۶) و قطعاً یکی از معیارها و شاخص‌های تمدن و بلوغ فکری آن منطقه محسوب می‌شود. بر اساس پژوهش کسایی (۱۳۸۳: ۱۳۹-۱۴۰) به‌طور کلی، ۵۱ درصد نسخه‌های خطی اسلامی به ترتیب فراوانی در پنج کشور ترکیه، ایران، هند، مصر و عراق

قرار دارد؛ یعنی دو کشور ایران و عراق از نظر دارایی تمدنی و تراث اسلامی، جزء پنج کشور مهم جهان محسوب می‌شوند و پژوهش متقی (۱۳۹۳) نیز این موضوع را تأیید می‌کند.^۱ در ایران نیز بیشتر نسخه‌های خطی در تعداد اندکی از شهرهای با سابقه تمدنی، علمی و فرهنگی غنی قرار دارند که کاشان نیز یکی از آنهاست. شهر کاشان نه تنها یکی از مناطق مهم تمدنی، علمی و فرهنگی ایران، بلکه از مناطق مهم جهان اسلام محسوب می‌شود. آثار باستانی و میراث فرهنگی این شهر، از جمله نسخه‌های خطی مهمی که در کتابخانه‌های آن گزارش شده، گویای این واقعیت است. برای مثال در کتابخانه مدرسه سلطانی کاشان، که یکی از مدارس بزرگ و باشکوه ایران به شمار می‌رود، تعداد ۳۸۷ نسخه خطی نگهداری می‌شود که از نظر قدمت و تاریخ محلی، بسیار مهم و حائز اهمیت هستند (طیار مراغی، ۱۳۸۱: ۷۸). بنابراین «بررسی سهم و جایگاه شهر کاشان در حوزه نسخه‌های خطی اسلامی ایران و عراق» به منظور احصای جایگاه و قدرت فرهنگی و رشد علمی شهر کاشان، از اهمیت ویژه‌ای برخوردار است. شایان ذکر است در شهرها و آبادی‌های اطراف کاشان از جمله آران، بیدگل، نوش‌آباد، نطنز و... نسخه‌های خطی ویژه‌ای وجود دارد که در این مقاله لحاظ نشده و نیازمند بررسی دیگر است.

بررسی پیشینه‌ها نشان می‌دهد حیدری (۱۳۸۹) در پژوهشی با عنوان «کتاب‌شناسی کلیات تاریخ و فرهنگ کاشان»، با ارائه اطلاعات کتاب‌شناختی ۱۱۷ اثر در باب کلیات تاریخ و فرهنگ یا بزرگان کاشان با قلمرو تاریخی و فرهنگی آن، اهمیت علمی و فرهنگی کاشان را با تکیه بر دانشمندان، به صورت اجمالی نشان داده و ارائه فهرستی جامع از آثار بزرگان و دانشمندان کاشان را، نیازمند تتبع و تحقیقی وسیع دانسته است. شعبانی (۱۳۸۱) نیز در پژوهشی با عنوان «بررسی پراکندگی جغرافیایی نسخ و مجموعه‌های خطی در کتابخانه‌های کشور» با استفاده از روش کتابخانه‌ای و آمار توصیفی به مکان‌یابی نسخ و مجموعه‌های خطی در کشور پرداخته است. یافته‌های این پژوهش نشان می‌دهد، اکثر نسخ و مجموعه‌های خطی در ۶۹ کتابخانه گوناگون ملی، مجلس، سلطنتی، دانشگاهی، تخصصی، عمومی، آستان‌های مقدس، مساجد، خانقاه‌ها، موزه‌ها و مدارس قرار دارد. همچنین این ۶۹ کتابخانه در ۱۴ شهر اراک (۱ باب)، اصفهان (۴ باب)، تبریز (۶ باب)، تهران (۱۵ باب)، رشت (۲ باب)، ری (۱ باب)، شیراز (۶ باب)، قم (۷ باب)، کاشان (۴ باب)، گرگان (۱ باب)، لاریجان (۱ باب)، مشهد (۱۰ باب)، همدان (۷ باب)، یزد (۴ باب) قرار دارد. چهار باب کتابخانه کاشان در این پژوهش عبارت‌اند از: انجمن آثار ملی، امیرکبیر، سید ابوالرضا و مدرسه سلطانی.

سهم و جایگاه کاشان در حوزه نسخه‌های خطی اسلامی ایران و عراق

نگارنده، پژوهش کاملاً مرتبط و جامعی در خصوص «سهم و جایگاه شهر کاشان در حوزه نسخه‌های خطی اسلامی ایران و عراق» پیدا نکرد، اما منابعی که می‌توان با استفاده از اطلاعات آماری آن‌ها در مقدمه و یا با استفاده از نمایه‌های آن‌ها، اطلاعات خام به دست آورد و ابزار گردآوری اطلاعات در این پژوهش نیز محسوب می‌شوند، بدین شرح است:

۱. فهرست‌واره دست‌نوشته‌های ایران (دنا): فهرست‌واره مشترک دوازده‌جلدی به زبان فارسی، که به کوشش مصطفی درایتی (۱۳۸۹) تنظیم شده، و به معرفی مختصر ۳۰۱ هزار عنوان دست‌نوشته در کتابخانه‌های ایران پرداخته است. این فهرست‌واره که خلاصه «فنا» است، شامل همه آثار خطی است که اصل نسخه و یا عکس آن در داخل ایران موجود است و اطلاعاتی از آن (حتی بسیار مختصر و ناقص) تا نیمه دوم سال ۱۳۸۸ منتشر شده و یا در اختیار گردآورنده قرار گرفته است. فهرست‌واره بر اساس نام کتاب و حروف الفبای فارسی مرتب شده است. جلد ۱۱ نمایه نام مؤلف و جلد ۱۲ آن نمایه الفبایی نام کاتبان است.

۲. فهرست‌نامه ایران (کتاب‌شناسی فهرست‌های دست‌نویس‌های اسلامی در کتابخانه‌های ایران)؛ که حسین متقی (۱۳۹۰) گردآوری و تدوین کرده است. وی ضمن ارائه اطلاعات آماری ارزشمند، اطلاعات کامل و دقیقی از کتاب‌شناختی فهرست‌های تدوین‌شده مربوط به نسخه‌های خطی هر شهر را، ذیل نام کتابخانه مربوط نوشته و همچنین تعداد و نقل و انتقال مجموعه‌ها را نیز بیان داشته است.

۳. فهرستگان نسخه‌های خطی ایران (فنا): فهرست مشترک ۴۵‌جلدی به زبان فارسی، که به کوشش مصطفی درایتی (۱۳۹۰-۱۳۹۴) تنظیم شده، و به معرفی نسبتاً کامل ۳۲۰ هزار عنوان نسخه خطی در کتابخانه‌های ایران پرداخته است. این فهرست تکمیل شده و مفصل‌تر فهرست دنا و شامل همه اطلاعاتی است که از سال ۱۳۰۴ تا اوایل سال ۱۳۹۰، از میان بیش از ۶۰۰ جلد فهرست یا مجلات و تک‌نگاری‌های گوناگون درباره نسخه‌های خطی و عکسی ایران که به‌نحوی منتشر شده و یا در اختیار گردآورنده قرار گرفته است. در این فهرست، نسخه‌های خطی در ۳۴ جلد بر اساس نام کتاب و حروف الفبای فارسی مرتب شده و ۱۱ جلد نمایه دارد.^۲

۴. معجم المخطوطات العراقية: فهرست مشترک ۲۰ جلدی به زبان عربی، که به کوشش مصطفی درایتی (۱۳۹۷) تنظیم شده، و نسخه‌های خطی را که اصل نسخه یا تصویر آن در کشور عراق موجود است، معرفی می‌کند. این فهرست مشترک شامل اطلاعات حدود ۷۵ هزار نسخه (۷۳۴۳۰ نسخه شماره‌خورده بدون تکرار) است،^۳ که از این تعداد حدود ۱۱ هزار نسخه

عکسی و حدود ۶۵ هزار نسخه اصل، برگرفته از فهرس، تک‌نگاری‌ها، برخی از مجلات و یا سیاهه‌هایی است که به‌نحوی حاوی شناسایی نسخه‌های خطی و عکسی در عراق بوده است و تا سال ۲۰۱۷م منتشر شده یا اطلاعات آن در اختیار گردآورنده قرار گرفته است. در ۱۶ جلد این فهرست کتاب‌ها به ترتیب حروف الفبای عربی مرتب شده و ۴ جلد نمایه هفت‌گانه است.^۴

۱. پرسش‌های پژوهش

برای «بررسی سهم و جایگاه شهر کاشان در حوزه نسخه‌های خطی اسلامی ایران و عراق» یافتن پاسخ پرسش‌های زیر مدنظر این پژوهش قرار گرفت:

- ۱.۱. تعداد نسخه‌های خطی شهر کاشان از نظر کمی چه جایگاهی در ایران دارد؟
- ۲.۱. شهر کاشان از نظر تعداد کتابخانه‌های دارای نسخه خطی چه جایگاهی در ایران دارد؟
- ۳.۱. آثار تدوین‌شده توسط دانشمندان کاشانی مربوط به چه قرن‌هایی است؟
- ۴.۱. گرایش‌های دینی، فکری و موضوع فعالیت‌های علمی پدیدآورندگان (دانشمندان، عالمان، فاضلان، شاعران، ادیبان و...) شهر کاشان چیست؟
- ۵.۱. پرکارترین دانشمندان شهر کاشان چه کسانی هستند؟
- ۶.۱. جایگاه شهر کاشان به‌عنوان محل (/ مکان) تألیف نسخه‌های خطی ایران و عراق کجاست؟

۷.۱. جایگاه شهر کاشان به‌عنوان محل (/ مکان) استنساخ نسخه‌های خطی موجود در ایران و

عراق کجاست؟

۲. روش‌شناسی

این پژوهش به روش کتابخانه‌ای و توصیفی انجام شده است. در این پژوهش، ابتدا اطلاعات لازم با استفاده از مقدمه و نمایه‌های سه منبع مرجع موجود در زمینه نسخه‌های خطی موجود در ایران و عراق (فهرست‌نامه ایران، فنخا و معجم المخطوطات العراقیه) که در پیشینه‌ها به آن‌ها اشاره گردید، استخراج شد که تحلیل آماری این اطلاعات پاسخ به سؤال‌های پژوهش را پوشش داد.

منظور از «نسخه خطی اسلامی»، به دست‌نویسی اطلاق می‌شود که تمامی آن با خط و الفبای زبان عربی کتابت شده باشد؛ بر این پایه، برای نمونه نسخه‌ای که زبان آن فارسی، ترکی، رومی، بوسنیایی (حمایدو/یامیادو)، عبری (فارسی‌هود)، یونانی، ملایو، آلبانیایی، آواری و... است اما با الفبای زبان عربی کتابت شده، از سوی کارشناسان فن کودیکولوژی (= نسخه‌شناسی)، در تعریف

سهم و جایگاه کاشان در حوزه نسخه‌های خطی اسلامی ایران و عراق

نسخه خطی اسلامی گنجانده شده است؛ اگرچه از سوی غیرمسلمانان نگارش یافته باشد.

۳. یافته‌های پژوهش

۱.۳. تعداد نسخه‌های خطی فهرست‌شده شهر کاشان از نظر کمی چه جایگاهی در ایران دارد؟ برای دسترسی به نسخه‌های خطی، با هر هدفی، نسخه‌ها بایستی فهرست‌نگاری و اطلاع‌رسانی شود؛ بدون فهرست‌نگاری امکان شناسایی، ارائه گزارش و دسترسی به نسخه‌های خطی مقدور نیست و نسخه‌های خطی موجود در کاشان نیز از این قاعده مستثنی نیست. بر اساس نمودار «آمار تقریبی نسخه‌های خطی فهرست‌شده در ایران» که توسط متقی (۱۳۹۰: ۴۴) پژوهش و در *فهرست‌نامه ایران* منتشر شده نشان می‌دهد: تعداد ۲۸۰۶ نسخه خطی در کاشان فهرست شده است. رتبه کاشان در بین شهرهای ایران در جدول ۱ نشان داده شده است.

جدول ۱: آمار تقریبی نسخه‌های خطی فهرست‌شده در ایران (واحد: عنوان)

(متقی، ۱۳۹۰: ۴۴)

ردیف	نام شهر	تعداد نسخ خطی فهرست‌شده
۱	تهران	۱۵۸۸۸۶
۲	قم	۱۳۸۷۱۴
۳	مشهد	۵۲۸۶۲
۴	اصفهان	۸۷۸۶
۵	شیراز	۸۵۱۸
۶	یزد	۸۰۴۶
۷	تبریز	۶۶۸۰
۸	کاشان	۲۸۰۶

داده‌های جدول ۱ نشان می‌دهد کاشان بعد از ۷ شهر (تهران، قم، مشهد، اصفهان، شیراز، یزد و تبریز)، در رتبه هشتم ایران قرار دارد. همچنین تعداد نسخه‌های خطی فهرست‌شده در ۷ شهر رتبه اول ایران، بالای ۵۰۰۰ نسخه است، ولی تعداد نسخه‌های خطی کاشان زیر ۵۰۰۰ نسخه است. در جدول ۲، شهرهایی که نسخه‌های خطی فهرست‌شده آن شهر بین ۱۰۰۰ تا ۵۰۰۰ نسخه است، نشان داده شده است.

جدول ۲: آمار تقریبی نسخه‌های خطی فهرست‌شده در شهرهای دارای ۱۰۰۰ تا ۵۰۰۰ نسخه

(واحد: عنوان) (متقی، ۱۳۹۰: ۴۹)

ردیف	نام شهر	تعداد نسخ خطی فهرست‌شده
۱	کاشان	۲۸۰۶
۲	قزوین	۲۶۳۲
۳	کرمانشاه	۲۵۲۰
۴	همدان	۲۱۴۵
۵	خوانسار	۱۸۱۵
۶	خوی	۱۶۰۵
۷	زنجان	۱۵۵۶
۸	اردبیل	۱۲۷۴

داده‌های جدول نشان می‌دهد کاشان در بین شهرهایی که دارای ۱۰۰۰ تا ۵۰۰۰ نسخه هستند، رتبه اول را دارد.

۲.۳. شهر کاشان از نظر تعداد مجموعه (/ کتابخانه) دارای نسخه خطی، چه جایگاهی در

ایران دارد؟

بر اساس پژوهش و گزارش متقی (۱۳۹۰: ۴۱) تعداد ۴۳۶ مجموعه (/ کتابخانه) عمومی با خصوصی فهرست‌شده در ۱۴۵ شهر ایران وجود دارد. در جدول ۳، شهرهایی که دارای بیش از ۱۰ مجموعه (/ کتابخانه) هستند، گزارش شده است.

جدول ۳: اسامی شهرهای دارای بیش از ۱۰ مجموعه (/ کتابخانه) در ایران (واحد: باب) (متقی، ۱۳۹۰)

ردیف	نام شهر	تعداد کتابخانه دارای نسخه خطی
۱	تهران	۱۲۰
۲	قم	۵۰
۳	اصفهان	۴۰
۴	شیراز	۳۳
۵	مشهد	۳۱
۶	همدان	۲۴
۷	تبریز	۲۲
۸	یزد	۲۱
۹	کاشان	۱۷
۱۰	کرمانشاه	۱۱

سهم و جایگاه کاشان در
حوزه نسخه‌های خطی
اسلامی ایران و عراق

•
•
•
•
•
•
•

داده‌های جدول نشان می‌دهد از ۱۴۵ شهری که دارای مجموعه (/ کتابخانه) نسخه خطی هستند، یازده شهر ۱۰ و یا بیشتر از ۱۰ مجموعه (/ کتابخانه) نسخه خطی دارند. همچنین کاشان در بین ۱۰ شهری که دارای بیش از ۱۰ مجموعه (/ کتابخانه) نسخه خطی هستند، با ۱۷ مجموعه (/ کتابخانه) رتبه نهم کشور را به خود اختصاص داده است. اسامی ۱۷ کتابخانه که نسخه‌های خطی آن‌ها فهرست و منتشر شده، به شرح جدول ۴ است.

جدول ۴: اسامی کتابخانه‌های دارای نسخه خطی شهر کاشان (متقی، ۱۳۹۰: ۲۸-۲۹ و ۳۷۵-۳۸۳)

ردیف	نام کتابخانه	ردیف	نام کتابخانه
۱	کتابخانه آیت‌الله محمدحسین رضوی علم‌الهدی	۱۰	کتابخانه مدرسه حاج آقا عزیرالله امامت
۲	کتابخانه عمومی سید ابوالرضا راوندی	۱۱	کتابخانه آقای حسن عاطفی
۳	کتابخانه عمومی امیرکبیر در باغ فین کاشان	۱۲	کتابخانه آقای افشین عاطفی
۴	کتابخانه عمومی انجمن آثار ملی	۱۳	کتابخانه آقای عباس بهنیا
۵	کتابخانه عمومی جعفری کاشان	۱۴	کتابخانه آقای حسن نراقی
۶	کتابخانه فرهنگ و ارشاد اسلامی کاشان	۱۵	کتابخانه شهید محمدحسین شریعتی (نیاسری)
۷	کتابخانه مدرسه سلطانی (امام خمینی)	۱۶	کتابخانه آقای میثم نمکی
۸	کتابخانه مزار افضل‌الدین کاشانی	۱۷	کتابخانه خاندان حبیب‌الله شریف کاشانی
۹	کتابخانه خاندان علامه فیض کاشانی (ره)		

داده‌های جدول نشان می‌دهد کتابخانه‌های دارای نسخه خطی در شهر کاشان از نظر مالکیت و مدیریت از تنوع برخوردار بوده و شامل کتابخانه‌های دولتی و غیردولتی، عمومی و خصوصی، حوزوی و غیرحوزوی است.

۳.۳. آثار تدوین شده توسط دانشمندان کاشانی مربوط به چه قرن‌هایی است؟

برای پاسخ به این سؤال، ابتدا بر اساس اطلاعات ارائه شده در فنخا (نمایه مؤلفان: ج ۳۶ و ۳۷) با استفاده از واژه «کاشانی»، اسامی پدیدآورندگان کاشانی و همچنین ارجاعاتی که از کاشانی به سایر اسامی داده شده بود، به انضمام تعداد آثار و اطلاعاتی که درباره شخصیت و جایگاه علمی و دینی آن‌ها ارائه شده بود، استخراج گردید و سپس بر اساس حیات مؤلف به شرح

جدول ۵ جمع‌بندی و ارائه شد.

شایان ذکر است که قطعاً این آمار نمی‌تواند دقیق و کامل باشد و آثار تولیدشده توسط دانشمندان کاشانی بیش از این مقدار است، اما بر اساس روش‌های آماری در تحقیق و پژوهش‌های علمی می‌تواند به‌طور میانگین پاسخ سؤال تلقی گردد.

جدول (۵): وضعیت تاریخی آثار تدوین‌شده توسط دانشمندان شهر کاشان (فنخا، ج ۳۴ و ۳۵)

ردیف	قرن	تعداد پدیدآور	فراوانی		ردیف	قرن	تعداد پدیدآور	فراوانی	
			تعداد	درصد				تعداد	درصد
۱	قرن ۵ق	۱ نفر	۱	عنوان	۷	قرن ۱۱ق	۲۹ نفر	۳۲۱	عنوان
۲	قرن ۶ق	۱ نفر	۱	عنوان	۸	قرن ۱۲ق	۱۶ نفر	۳۸	عنوان
۳	قرن ۷ق	۱ نفر	۱	عنوان	۹	قرن ۱۳ق	۵۳ نفر	۱۷۵	عنوان
۴	قرن ۸ق	۱۰ نفر	۸۳	عنوان	۱۰	قرن ۱۴ق	۳۲ نفر	۱۶۱	عنوان
۵	قرن ۹ق	۳ نفر	۲۲	عنوان	۱۱	قرن ۹ق	۱۱ نفر	۱۵	عنوان
۶	قرن ۱۰ق	۸ نفر	۳۵	عنوان	جمع		۱۶۵ نفر	۸۵۳	عنوان

داده‌های جدول نشان می‌دهد ۱۵۳ نفر از پدیدآورندگان (دانشمندان، عالمان، فاضلان، شاعران، ادیبان و...) شهر کاشان در طول ۱۰ قرن، ۸۵۳ اثر تألیف کرده‌اند که به‌ترتیب در قرن‌های ۱۱ (۳۷/۶۳ درصد)، ۱۳ (۲۰/۵۲ درصد) و ۱۴ (۱۹/۲۹ درصد) بیشترین تولیدات علمی در کاشان صورت گرفته، و کمترین آثار در قرن‌های پنجم، ششم و هفتم اتفاق افتاده است.

۴.۳. گرایش‌های دینی، فکری و موضوع فعالیت‌های علمی پدیدآورندگان (دانشمندان،

عالمان، فاضلان، شاعران، ادیبان و...) شهر کاشان چیست؟

۱.۴.۳. مذهب

بر اساس اطلاعات ارائه‌شده توسط فهرست‌نگاران نسخه‌های خطی که در فنخا (نمایه مؤلفان: ج ۳۴ و ۳۵) تنظیم و درج شده، گرایش مذهبی پدیدآورندگان نسخه‌های خطی در کاشان در جدول ۶ ارائه شده است.

جدول ۶: گرایش مذهبی پدیدآورندگان نسخه‌های خطی در شهر کاشان (فنخا، ج ۳۴ و ۳۵)

ردیف	مذهب	فراوانی افراد		فراوانی آثار	
		تعداد (نفر)	درصد	تعداد (عنوان)	درصد
۱	شیعه	۱۴۳	۸۶/۶۶	۸۱۶	۹۵/۶۶
۲	سنی	۳	۱/۸۱	۳	۰/۳۵
۳	بهایی	۱	۰/۶۰	۱	۰/۱۱
۴	نامشخص	۱۸	۱۰/۹۹	۳۳	۳/۸۶
	جمع	۱۶۵	۱۰۰	۸۵۳	۱۰۰

داده‌های جدول نشان می‌دهد بیشتر پدیدآورندگان کاشانی (۸۶/۶۶ درصد) شیعی مذهب بوده و بیشترین آثار (۹۵/۶۶ درصد) را نیز این گروه تألیف کرده‌اند.

۲.۴.۳. فکری و علمی

بر اساس اطلاعات ارائه‌شده در فنخا (نمایه مؤلفان: ج ۳۴ و ۳۵)، از ۱۶۵ نفر پدیدآور (دانشمندان، عالمان، فاضلان، شاعران، ادیبان و...) کاشانی، گرایش فکری و موضوع فعالیت‌های علمی ۶۷ نفر درج شده است. البته برای تعداد زیادی از این ۶۷ نفر بیش از یک زمینه فکری و فعالیت علمی بیان شده، که به ترتیب فراوانی عبارت است از: شاعر (۲۳ نفر)، فقیه (۲۳ نفر)، ادیب (۱۶ نفر)، متکلم (۱۳ نفر)، اصولی (۱۱ نفر)، امامی (۷ نفر)، ریاضی‌دان (۵ نفر)، عارف (۴ نفر)، فیلسوف (۴ نفر)، مفسر (۴ نفر)، صوفی (۳ نفر)، طبیب (۳ نفر)، مترجم (۳ نفر)، محدث (۳ نفر)، مورخ (۳ نفر)، ستاره‌شناس (۱ نفر)، کتاب‌شناس (۱ نفر)، لغوی (۱ نفر)، منطقی (۱ نفر).

۵.۳. پرکارترین دانشمندان شهر کاشان چه کسانی هستند؟

بر اساس اطلاعات ارائه‌شده توسط فهرست‌نگاران نسخه‌های خطی که در فنخا (نمایه مؤلفان: ج ۳۴ و ۳۵) تنظیم و درج شده، پرکارترین دانشمندان شهر کاشان در جدول ۷ ارائه شده است.

جدول ۷: پرکارترین دانشمندان شهر کاشان (فنا، ج ۳۴ و ۳۵)

ردیف	نام پدیدآور	گرایش های دینی، فکری و موضوع فعالیت های علمی	تعداد آثار
۱	فیض کاشانی، محمد بن شاه مرتضی، ۱۰۰۶-۱۰۹۱ق	شیعه، محدث، متکلم، کتاب شناس، فقیه، عارف	۱۴۹ عنوان
۲	کاشانی، حبیب الله بن علی مدد، ۱۲۶۲-۱۳۴۰ق	امامی، فقیه، عارف، شاعر، اصولی	۵۵ عنوان
۳	علم الهدی، محمدمحسن بن محسن، ۱۱۱۵-۱۰۳۹ق	شیعه مفسر محدث متکلم فقیه اصولی ادیب	۵۴ عنوان
۴	عبدالرزاق کاشی، عبدالرزاق بن احمد، - ۷۳۶ق	شیعه، مفسر، متکلم، فیلسوف، عارف، صوفی، شاعر، ادیب	۴۸ عنوان
۵	اصفهان، محمداکظم به محمدصادق، ۱۲۰۵-۱۲۷۳ق	شاعر	۳۲ عنوان
۶	کاشی، جمشید بن مسعود، ۸۴۱ق	ریاضی دان	۲۰ عنوان
۷	ابوردی، ابوالحسن بن احمد، -۹۶۶ق	منطقی، متکلم، فیلسوف، فقیه، ستاره شناس، اصولی	۱۸ عنوان
۸	کاشانی، محمدتقی بن حسین، ۱۲۳۶-۱۳۲۱ق	امامی، مفسر، متکلم، فقیه، عارف، ادیب	۱۷ عنوان
۹	کرمانشاهی، محمدمحسن بن محمدسمیع، -۱۲۲۳ق	امامی	۱۷ عنوان
۱۰	مسیحا فدشکویی، محمدمسیح بن اسماعیل، ۱۰۳۷-۱۱۲۷ق	متکلم، فقیه، شاعر، ادیب	۱۷ عنوان
۱۱	کاشانی، محمدتقی بن محمدهاشم، ۱۲۵۶-۱۳۱۹ق	شیعه	۱۴ عنوان
۱۲	حسینی کاشانی، حسن بن احمد، -۱۳۴۲ق	فقیه، اصولی	۱۳ عنوان
۱۳	شریف کاشانی، فضل الله بن محمد، قرن ۱۱ق	مفسر، محدث، ادیب	۱۲ عنوان
۱۴	اصفهان، محمد بن محمدزمان، قرن ۱۲ق	متکلم، فقیه، اصولی	۱۱ عنوان
۱۵	فیضی، احمد بن محمدمحسن، قرن ۱۳ق	فقیه	۱۰ عنوان
جمع			۴۸۷ عنوان

سهم و جایگاه کاشان در حوزه نسخه های خطی اسلامی ایران و عراق

•
•
•
•
•
•
•

داده‌های جدول نشان می‌دهد از بین ۱۵۳ نفر از پدیدآورندگان (دانشمندان، عالمان، فاضلان، شاعران، ادیبان و...) شهر کاشان که در طول ۱۰ قرن ۸۵۳ اثر (/عنوان) تألیف کرده‌اند، تعداد ۴۸۷ اثر (۵۸/۸۹ درصد) مربوط به ۱۵ نفر است که حداقل ۱۰ عنوان اثر تألیف نموده‌اند؛ همچنین فیض کاشانی در قرن ۱۱ با ۱۴۹ اثر (۱۷/۴۶ درصد) حائز رتبه اول است.

۶-۳. جایگاه شهر کاشان به‌عنوان محل (/مکان) تألیف نسخه‌های خطی ایران و عراق کجاست؟

تألیف آثار در یک دوره خاص در محل (/مکان) خاص نشان از حضور عالمان و مؤلفان و رونق محافل علمی در آن شهر دارد. جداول ۸ و ۹ نمایی از پراکندگی جغرافیایی تألیف آثار را در ایران و عراق و همچنین جایگاه و سهم شهر کاشان را نشان می‌دهد.

جدول ۸: جایگاه و سهم شهر کاشان به‌عنوان محل (/مکان) تألیف نسخه‌های خطی موجود در ایران (واحد: عنوان) (درایتی، ۱۳۹۴، ج ۴۵، ص ۷: در مقدمه «فتخا»)

ردیف	نام شهر	تعداد اثر	ردیف	نام شهر	تعداد اثر	ردیف	نام شهر	تعداد اثر
۱	نجف اشرف	۱۹۹	۷	قزوین	۷۳	۱۳	کرمانشاه	۳۴
۲	اصفهان	۱۷۰	۸	مکه	۶۲	۱۴	کاشان	۲۶
۳	مشهد	۱۳۵	۹	تبریز	۴۵	۱۵	بغداد	۲۵
۴	کربلا	۱۲۷	۱۰	هرات	۴۳	۱۶	کرمان	۲۴
۵	تهران	۱۰۴	۱۱	قم	۳۸	۱۷	همدان	۲۲
۶	شیراز	۸۵	۱۲	یزد	۳۶	۱۸	مدینه	۲۱
جمع								۱۲۶۹

بر اساس اطلاعات ارائه‌شده در جدول ۸، از ۱۸ محل (/مکانی) که بیشترین نسخه‌های خطی موجود در ایران، در آن‌ها تألیف شده است، کاشان با ۲۶ اثر رتبه چهاردهم را دارد.

جدول ۹: جایگاه و سهم شهر کاشان به عنوان محل (/مکان) تألیف نسخه‌های خطی موجود در عراق (واحد: عنوان) (منبع: درایتی، ۱۳۹۷، ج ۱: ص ۴۴؛ در مقدمه معجم المخطوطات العراقية)

ردیف	نام شهر	تعداد اثر	ردیف	نام شهر	تعداد اثر	ردیف	نام شهر	تعداد اثر
۱	نجف اشرف	۷۲	۱۰	بغداد	۱۵	۱۸	قسطنطنیه	۹
۲	کربلا	۴۳	۱۱	سمرقند	۱۳	۱۹	تهران	۸
۳	مکه	۴۱	۱۲	دمشق	۱۲	۲۰	هند	۸
۴	اصفهان	۳۵	۱۳	هرات	۱۲	۲۱	یزد	۸
۵	مشهد	۳۳	۱۴	مدینه	۱۲	۲۲	تبریز	۷
۶	شیراز	۲۲	۱۵	کازمیه	۱۰	۲۳	کاشان	۷
۷	قزوین	۱۹	۱۶	مصر	۱۰	۲۴	کرمانشاه	۷
۸	قم	۱۶	۱۷	شوشتر	۹	۲۵	لنکر (لنکر در کرمان)	۷
۹	قاهره	۱۶	جمع					۴۵۱

بر اساس اطلاعات ارائه شده در جدول ۹، از ۲۵ محل (/ مکانی) که بیشترین نسخه‌های خطی موجود در عراق، در آن‌ها تألیف شده، حدود ۴۰ درصد (۱۷۸ عنوان) در دوازده محل (/ مکان) متعلق به ایران تألیف شده که کاشان نیز یکی از آن‌هاست.

۷-۳. جایگاه شهر کاشان به عنوان محل (/ مکان) استنساخ نسخه‌های خطی موجود در ایران

و عراق کجاست؟

کثرت کتابت آثار علمی در یک شهر در دورانی خاص، نشانگر رونق مدارس، مجالس و مباحث علمی در آن محل (/ مکان) در آن زمان است. از این رو، بررسی اینکه در محل (/ مکان)های مختلف به چه میزان نسخه خطی استنساخ شده است، اطلاعات مفیدی درباره پراکندگی جغرافیای رونق علمی در اختیار محققان قرار خواهد داد. جداول ۱۰ و ۱۱ نمایی از پراکندگی جغرافیایی محل (/ مکان) استنساخ نسخه‌های خطی موجود در ایران و عراق نشان می‌دهد.

سهم و جایگاه کاشان در حوزه نسخه‌های خطی اسلامی ایران و عراق

•
•
•
•
•
•
•

جدول ۱۰: جایگاه و سهم شهر کاشان به‌عنوان محل (/ مکان) استنساخ نسخه‌های خطی موجود در ایران (واحد: نسخه) (منبع: درایتی، ۱۳۹۴، ج ۴۵: ۷۹-۸۰؛ در مقدمه فنخا)

ردیف	نام شهر	تعداد اثر	ردیف	نام شهر	تعداد اثر	ردیف	نام شهر	تعداد اثر
۱	اصفهان	۲۹۶۱	۸	تبریز	۶۴۷	۱۵	هرات	۲۲۹
۲	تهران	۲۲۹۰	۹	یزد	۳۰۰	۱۶	حیدرآباد	۲۱۸
۳	مشهد	۱۵۶۰	۱۰	مکه	۲۹۵	۱۷	همدان	۱۹۶
۴	نجف	۱۰۴۴	۱۱	قم	۲۷۳	۱۸	بغداد	۱۴۸
۵	شیراز	۱۰۲۵	۱۲	کاشان	۲۶۴	۱۹	قسطنطنیه	۱۴۰
۶	کربلا	۸۳۸	۱۳	کرمانشاه	۲۶۰	۲۰	جمع	
	قزوین	۷۰۸	۱۴	کرمان	۲۴۰	۲۱		

بر اساس اطلاعات ارائه‌شده در جدول، از ۱۹ محل (/ مکانی) که بیشترین نسخه‌های خطی موجود در ایران در آن‌ها استنساخ شده است، شهر کاشان با ۲۶۴ اثر، رتبه دوازدهم را دارد.

جدول ۱۱: جایگاه و سهم شهر کاشان به‌عنوان محل (/ مکان) استنساخ نسخه‌های خطی موجود در عراق (واحد: نسخه) (منبع: درایتی، ۱۳۹۷، ج ۱۷: در مقدمه معجم المخطوطات العراقیه)

ردیف	نام شهر	تعداد اثر	ردیف	نام شهر	تعداد اثر	ردیف	نام شهر	تعداد اثر
۱	نجف	۳۰۸	۱۱	شیراز	۵۳	۲۱	تبریز	۱۹
۲	بغداد	۲۸۱	۱۲	حلب	۴۶	۲۲	سندج	۱۶
۳	اصفهان	۱۸۳	۱۳	قاهره	۴۴	۲۳	مدرسه سلطان محمدخان	۱۶
۴	کاظمین	۱۲۷	۱۴	بصره	۳۶	۲۴	قم	۱۴
۵	مشهد	۱۰۸	۱۵	قزوین	۳۵	۲۵	حله	۱۳
۶	مکه	۹۶	۱۶	مدینه	۳۴	۲۶	کویسنجق	۱۲
۷	موصل	۹۴	۱۷	تهران	۳۰	۲۷	همدان	۱۲
۸	قسطنطنیه	۶۴	۱۸	ساوجبلاغ (= مهاباد)	۲۷	۲۸	سمرقند	۱۱
۹	دمشق	۶۲	۱۹	کربلا	۲۲	۲۹	کاشان	۱۰
۱۰	سامرا	۵۳	۲۰	یزد	۲۱	۳۰	جمع	

کاشان‌شناسی
شماره ۱۲ (پیاپی ۲۰)
بهار و تابستان ۱۳۹۷

•
•
•
•
•
•
•

بر اساس اطلاعات ارائه شده در جدول، از ۲۹ مکانی که بیشترین نسخه‌های خطی موجود در عراق در آن‌ها استنساخ شده، ۱۲ محل (/ مکان) متعلق به ایران است. شهر کاشان نیز یکی از ۱۲ شهر ایران بوده و رتبه بیست‌ونهم را دارد.^۵

نتیجه‌گیری

در کاشان، آثار تاریخی بسیار یافت شده است. از آثار به‌دست آمده در تپه سیلک و آتشکده نیاسر و بقعه ابولؤلؤ گرفته تا مدرسه و مسجد آقابزرگ که در دوره قاجاریه ساخته شده، نشان می‌دهد که این شهر در تمام دوران تاریخ ایران مورد توجه بوده است. حتی در دوره ایلخانیان، به سفارش خواجه نصیرالدین طوسی، به احترام وجود باباافضل مرقی کاشانی، هلاکوخان از غارت شهر کاشان صرف نظر کرد. بعدها در دوره تیموریان نیز این شهر آباد شد و منجم و ریاضی‌دانی چون غیاث‌الدین جمشید کاشانی در ابتدای قرن نهم در این شهر به دنیا آمد و توانست شالوده «زیج الغیبگی» در سمرقند را بریزد. عصر طلایی تاریخ کاشان مربوط به دوره صفویه، به‌ویژه زمان حکومت شاه‌عباس اول، است که وصیت کرد در هر محلی فوت کرد، در کاشان به خاکش بسپارند. شاه‌عباس دوم نیز در کاشان بر سریر پادشاهی تکیه زد و برای دیدار ملامحسن فیض کاشانی که از دانشمندان بزرگ آن زمان بود، به قصر عزیمت کرد و دو بار به خانه وی رفت. در این دوره، کاشان لقب دارالمؤمنین گرفت و کانون شیعیان شد. در دوره افشاریه و زندیه نیز کانون توجه سیاست‌مداران و عالمان بود. در دوره قاجار به‌واسطه وجود مجتهدی چون حاج ملا احمد نراقی، کاشان از نظر بنای مساجد و مدارس گوی سبقت را از شهرهای دیگر ربود که تا خلع محمدعلی شاه قاجار (۱۲۸۸ش) این پیشرفت همچنان ادامه داشت (غفاریان، ۱۳۸۰: ۸۴-۸۵)، و بررسی نتایج به‌دست آمده در این پژوهش نیز اهمیت کاشان را تأیید می‌کند، که در ادامه به‌صورت اجمالی تبیین می‌شود.

داده‌های جداول ۱ و ۲ نشان داد که شهر کاشان از نظر فراوانی نسخه‌های خطی، بعد از ۷ شهر تهران، قم، مشهد، اصفهان، شیراز، یزد و تبریز، در رتبه هشتم ایران قرار دارد؛ یعنی کاشان هم‌تراز با شهرهای حکومتی و پایتخت‌های ایران در قرون مختلف (تهران، اصفهان، شیراز و تبریز) و مراکز استان‌ها، یکی از کانون‌های مهم تمدنی، فرهنگی و علمی کشور است. داده‌های جداول ۳ و ۴ نشان داد که کاشان با ۱۷ مجموعه (/ کتابخانه) رتبه نهم کشور را به خود اختصاص داده است که تأییدی بر اهتمام ویژه مردمان فرهیخته این دیار به مقوله کتاب، کتابخانه و کتابخوانی به‌عنوان یکی از معیارهای رشد فکری و فرهنگی است و نیز از تنوع کتابخانه‌ای قابل

سهم و جایگاه کاشان در حوزه نسخه‌های خطی اسلامی ایران و عراق

توجهی از نظر مالکیت و مدیریت برخوردار است. داده‌های جدول ۵ نشان داد که در قرن یازدهم هجری که مصادف با دوران حکومت صفویان بود، حاکمان آن توجه ویژه‌ای به کاشان داشتند. در این دوره بیشترین آثار، تألیف شده و اوج شکوفایی این شهر در حوزه نسخه‌های خطی بوده است و با پژوهش تاریخی انجام شده در زمینه تاریخ و فرهنگ کاشان توسط غفاریان (۱۳۸۰) مطابقت دارد. داده‌های جدول ۶ نشان داد که بیشتر پدیدآورندگان کاشانی شیعی مذهب بوده و بیشترین آثار را نیز این گروه تألیف کرده‌اند؛ از این رو لقب دارالمؤمنین که پادشاهان صفویه به این شهر داده‌اند، منطقی، علمی و بسیار بجا بوده است. همچنین شاعران و فقیهان بیشتر از سایر طبقه دانشمندان در این شهر به تألیف و تدوین مشغول بوده‌اند، لذا دانشمندان این دیار سهم قابل توجهی در توسعه و گسترش زبان و ادب فارسی ایران و علوم اسلامی داشته و دارند.

داده‌های جدول ۶ نشان می‌دهد که بیش از نیمی از آثار تألیف شده توسط دانشمندان شهر کاشان (تعداد ۴۸۷ عنوان = ۵۸/۸۹ درصد) مربوط به ۱۵ نفر است و ملامحسن فیض کاشانی در قرن یازدهم هجری با ۱۴۹ اثر (۱۷/۴۶ درصد) حائز رتبه اول است. با توجه به یافته‌های جدول ۵ که نشان می‌دهد تعداد ۶۹۵ اثر (۸۱/۸۹ درصد) توسط ۱۳۵ نفر در قرن‌های ۱۱، ۱۲، ۱۳ و ۱۴ هجری تدوین شده‌اند، می‌توان نتیجه گرفت که فیض کاشانی در شکوفایی ابعاد مختلف علمی، فرهنگی و تمدنی شهر کاشان هم به لحاظ تاثیرگذاری در تربیت دانشمندان و عالمان و هم از لحاظ تعداد آثار تألیفی از قرن یازدهم به بعد، نقش مهم و کلیدی داشته است.

داده‌های جداول شماره ۸ و ۹ نشان داد که از ۱۸ محل (/ مکانی) که بیشترین نسخه‌های خطی موجود در ایران، در آن‌ها تألیف شده است، شهر کاشان با ۲۶ اثر رتبه چهاردهم تألیف را در ایران و رتبه بیست و سوم را در نسخه‌های خطی موجود در کشور عراق دارد. این موقعیت نشان‌دهنده سکونت ادیبان، فقیهان و دانشمندان حوزه‌های مختلف دانش بشری در کاشان است. داده‌های جداول ۱۰ و ۱۱ تأییدی بر نقش کاشان به عنوان یکی از کانون‌های استنساخ نسخه‌های خطی موجود در ایران و عراق است. با توجه به اینکه نسخه‌های خطی از سه بُعد فرهنگی علمی و هنری ارزشمندند، در صورتی مکان یا شهری می‌تواند کانون استنساخ نسخه‌های خطی تلقی شود که هنرمندان بتوانند انواع هنرهای کتاب‌سازی و نسخه‌آرایی از جمله کاغذسازی، وراقی، صحافی و کتاب‌سازی، خط، تشعیر، تذهیب، ترصیع، تصویر (نقاشی و مینیاتور) و تجلید را پیاده کنند (یادداشت ماه، ۱۳۷۷) که قطعاً در شهر کاشان چنین هنرمندانی بودند؛ از این رو این شهر کانون هنرمندان نیز محسوب می‌شود. پس با توجه به اینکه هنر نسخه‌های خطی بیشتر از بقیه

جنبه‌های آن در ارتباط و گفت‌وگوی تمدن‌ها نقش دارند، با علم بر اینکه زبان مشترک فرهنگ‌ها و جهانی است و کارکردهای متنوعی دارد (صادق‌زاده و ایقان، نجفقلی‌نژاد و رجوی، ۱۳۹۷)، از این لحاظ نیز پشتوانه‌ای برای تعاملات و گفت‌وگوهای بین‌المللی از جمله کشور عراق است و از نسخه‌های خطی نفیس موجود در این شهر می‌توان در همایش‌ها و کنگره‌های بین‌المللی بهره‌برداری کرد.

پی‌نوشت‌ها:

۱. در تحقیق متقی (۱۳۹۳)، مصر سوم و هند چهارم است ولی در تحقیق کسای (۱۳۸۳)، هند سوم و مصر چهارم است.
۲. نمایه‌ها عبارت‌اند از: نمایه مؤلفان (دو جلد)، نمایه موضوعی (دو جلد)، نمایه زبان‌ها (دو جلد)، نمایه کاتبان (۳ جلد)، اعلام (۱ جلد)، نمایه محل تألیف، محل کتابت، و نمایه مکان‌ها (۱ جلد).
۳. از بین حدود ۷۵۰۰۰ نسخه عراق، مؤلف ۶۲۶۰۰ نسخه شناسایی شده است. کل نسخه‌های عراق تحت ۳۲۸۰۰ عنوان (کتاب یا رساله) قرار می‌گیرند، که از این بین ۲۰۰۳۰ عنوان دارای مؤلف معلوم است.
۴. نمایه‌ها عبارت‌اند از: نمایه مؤلفان (جلد ۱۷ و ۱۸)، نمایه محل تألیف، زبان‌ها و محل کتابت (در جلد ۱۸)، نمایه موضوعی (جلد ۱۹)، نمایه کاتبان (جلد ۲۰).
۵. آران کاشان (۱)، آستانه (۵)، آشتیان (۱)، آوج (۱)، احمدآباد (۲)، اردبیل (۷)، اردستان (۱)، ارزنجان (۱)، ارومیه (۴)، استرآباد (۸)، اشتهارد (۱)، ایران (۱)، بابل (۱)، بارفروش = بابل (۳)، باغچه: در اطراف سنندج (۱)، بانه (۷)، بروجرد (۵)، بندر مبارکه (۱)، بهرام‌آباد (۱)، بیرجند (۱)، جعفرآباد (۱)، جغتای: روستایی در خراسان (۱)، جلد: روستایی در ایران (۱)، خراسان (۳)، رودبار (۲)، ری (۱)، زنجان (۳)، زواره (۱)، سبزواری (۷)، سردشت (۴)، سنا در ایران (۱)، سیرجان (۱)، شاهرود (۱)، شوشتر (۷)، صومعه‌سرا (۱)، طبس (۱)، طسوج (۱)، طوس (۱)، علی‌آباد (۱)، فومن (۱)، قره: از توابع همدان (۱)، کرمان (۴)، کرمانشاه (۸)، گلپایگان (۱)، گلستان (۱)، گناوه (۳)، لاهیجان (۴)، لنجر: روستایی در کرمان (۳)، مراغه (۲) و نیشابور (۱) که جمعاً ۱۲۰ نسخه است.

منابع

۱. اصفیایی، محمد، ۱۳۸۰، «نقش و کارایی کتاب در تبیین تاریخ و فرهنگ ملل»، تمبر (۲ و ۳): ۱۴.
۲. پشت‌دار، علی محمد، و زهرا حاجی‌وند، ۱۳۸۹، «معرفی نسخه‌ی منحصر به فرد و ناشناخته‌ی جامع القصص تألیف ابن ابوالحسن الواعظ الادیب کاشانی، ۱۰۷۷ق»، کاشان‌شناخت (۶): ۹۵-۱۲۶.
۳. حسینی اشکوری، صادق، ۱۳۸۳، «جنبه‌های علمی و فرهنگی چاپ نسخ خطی [گفت‌وگو]»، کتاب هفته، شماره ۲۲۸ (پیاپی ۶۱۵): ۱۸-۱۹.

سهم و جایگاه کاشان در حوزه نسخه‌های خطی اسلامی ایران و عراق

•
•
•
•
•
•
•

۴. حیدری، حسین، ۱۳۸۹، «کتاب‌شناسی کلیات تاریخ و فرهنگ کاشان»، کاشان‌شناخت (۶): ۲۲۹-۲۴۱.
۵. درایتی، مصطفی، ۱۳۸۹، فهرست‌واره دست‌نوشته‌های ایران (دنا)، تهران: کتابخانه، موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی.
۶. _____، ۱۳۹۴-۱۳۹۰، فهرستگان نسخه‌های خطی ایران (فنخا)، تهران: سازمان اسناد و کتابخانه ملی ایران.
۷. _____، ۱۳۹۷، معجم المخطوطات العراقية، با همکاری مجتبی درایتی، تهران: سازمان اسناد و کتابخانه ملی ایران.
۸. شعبانی، احمد، ۱۳۸۱، «بررسی پراکندگی جغرافیایی نسخ و مجموعه‌های خطی در کتابخانه‌های کشور»، مجله علوم اجتماعی و انسانی دانشگاه شیراز، دوره ۱۸، شماره ۲ (پیاپی ۳۶): ۱۵۹-۱۷۰.
۹. صادق‌زاده و ایقان، علی، ۱۳۸۴، بررسی سازمان‌دهی و اطلاع‌رسانی نسخه‌های خطی کتابخانه مرکزی (ملی) تبریز، پایان‌نامه کارشناسی ارشد کتابداری و اطلاع‌رسانی، دانشگاه آزاد اسلامی، واحد علوم و تحقیقات تهران، دانشکده علوم انسانی و اجتماعی، گروه کتابداری و اطلاع‌رسانی.
۱۰. صادق‌زاده و ایقان، علی، اعظم نجفقلی‌نژاد، و رجوی، ۱۳۹۷، «نقش فرهنگی و هنری نسخه‌های خطی اسلامی در گفت‌وگو و دیپلماسی فرهنگی در قاره آسیا با تأکید بر منطقه اکو»، آرشيو ملي، سال ۴، شماره ۱ (پیاپی ۱۵).
۱۱. طیار مراغی، محمود، ۱۳۸۱، «در جست‌وجوی نسخ خطی: نگاهی به نسخه‌های خطی کتابخانه مدرسه سلطانی کاشان»، آینه میراث (۴): ۷۸-۸۱.
۱۲. عظیمی، حبیب‌الله، ۱۳۹۶، نسخه‌نامه (کانون‌های استنساخ، عناصر نسخه‌شناسی، رویه‌های فهرست‌نویسی، شناخت جعل و اصالت نسخه‌ها). مشهد: بنیاد پژوهش‌های اسلامی.
۱۳. غفاریان، سیروس، ۱۳۸۰، «گذری بر منابع و تحقیقات تاریخ کاشان»، کتاب ماه تاریخ و جغرافیا (۴۶) و ۴۷: ۸۹-۸۳.
۱۴. کسای، سید علی، ۱۳۸۳، «نسخه‌های خطی اسلامی»، فصلنامه کتاب، دوره ۱۵، شماره ۱ (پیاپی ۵۷): ۱۳۶-۱۴۴.
۱۵. متقی، حسین، ۱۳۹۰، فهرست‌نامه ایران (کتاب‌شناسی فهرست‌های دست‌نویس‌های اسلامی در کتابخانه‌های ایران)، تهران: کتابخانه، موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی.
۱۶. _____، ۲۴ مهر ۱۳۹۳، «نگاهی آماری به نسخه‌های خطی اسلامی»، بازیابی‌شده در تاریخ ۱۳۹۶/۱۰/۱۶ از آدرس:
- <http://www.khabaronline.ir/detail/380794/weblog/mottaghi>
۱۷. «یادداشت ماه»، ۱۳۷۷، کتاب ماه: ویژه‌نامه گفت‌وگوی تمدن‌ها، اسفند.

University of Kashan

12

Studies a bout Kashan

- **Neolithic Site Qabrestan, a Neolithic Site in Kashan Region**
Ehsan Dastgiri Shahr, Ayad Hosseini, Souda, Shajar Dastgiri
- **Comparative Study of the Soul and the Seven Degrees of its Perfection from the Point of View of Abul al-Din Kashani and Shahab al-Din Suhrawardi**
Yahya Karamzadeh, Salar Cavandi, Farzad Jamali
- **The Role and Contribution of Kashan City in the Field of Islamic Manuscripts of Iran and Iraq** Ali Sadeghzadeh Vayghan
- **Qazi Asad Kaspasi Kashani, the Ardair and Rockless Mystic**
Muhammad Mirshad Saeedlou
- **Comparative Study of Kufic Scripts Used in the Tombs of Sheikh Abd al-Samad in**
- **Nature and Furuqah Qadumiyah in Yasad/ Alimul Ashraf**
- **Kashan in Mafar's View: a City Full of Dream and Hope** Mohammad Reza Mirshadlou